

L'ECONOMIA SUBMERGIDA A ELX: INTRODUCCIÓ I PROPOSTES DES DE LA PERSPECTIVA DE LA VIDA QUOTIDIANA

Illa POMARES HERNÁNDEZ
Joan RODRÍGUEZ SOLER
Universitat Autònoma de Barcelona

1. INTRODUCCIÓ

Segons la Federació d'Indústries del Calçat Espanyol (FICE), l'any passat el nivell d'ocupació espanyol va decreïxer en quasi 4.000 llocs de treball. El sector del calçat a Espanya es troba actualment en una situació crítica. En els diaris locals, les notícies sobre tancament de fàbriques a la regió se succeeixen. Ciutats com ara Elx o Elda veuen descendir el nombre de fàbriques en favor d'un augment de parats. Les estratègies per a eixir d'aquesta situació estan desenvolupant-se en gran mesura a través de la reconversió de grans fàbriques en petites unitats productives, moltes de les quals passen al mercat del treball submergit. La tensió hi ha augmentat considerablement. Els greus incidents ocorreguts el mes de setembre de 2004 ho corroboren: dues naus industrials incendiades, successió de disturbis i manifestacions, més de quaranta acusats, etc. El panorama no es presenta precisament bé, fonamentalment perquè, com ja s'esmentarà més endavant, no estem davant una crisi conjuntural, sinó més aviat davant una de tipus estructural, les conseqüències de la qual s'intueixen preocupants. Però, el panorama es presenta encara pitjor per a un col·lectiu que representa una part bastant significativa de la producció del calçat il·licità, ens referim al col·lectiu de dones treballadores, especialment aquelles que es troben en una situació laboral-social més crítica: les treballadores submergides a domicili.

L'objectiu d'aquest article és, atesa la situació d'aquest col·lectiu, proposar una perspectiva d'estudi que permetria apropar-se de forma més adequada a aquesta realitat social. La perspectiva de la vida quotidiana,

aquí defensada, resulta interessant també per la seua aplicabilitat potencial. L'altre objectiu d'aquest article és, doncs, destacar la relació entre la perspectiva d'estudi proposada i l'elaboració de polítiques públiques, sobretot en l'àmbit municipal, a més de presentar les diverses iniciatives posades en marxa en diversos llocs sobre la base de la perspectiva de la vida quotidiana.

2. DIAGNOSI D'ELX: EL SECTOR DEL CALÇAT, L'ECONOMIA SUBMERGIDA I LES DONES

2.1. LA GLOBALITZACIÓ I EL SECTOR CALÇAT

El sector calçat i el ja arxiconegut procés de globalització estan seguint camins molt estrets. Evidentment el procés de globalització afecta pràcticament tots els sectors econòmics, però el sector calçat, entre d'altres, està sent afectat d'una manera més significativa. La raó, potser, la podem trobar en el fet que l'economia valenciana sempre ha estat oberta al mercat mundial. I fer referència a l'economia valenciana i al calçat no implica parlar de sinònims, però quasi. Ja hi arribarem.

L'obertura dels mercats i la reducció d'aranzels comercials entre països i/o zones geoeconòmiques a partir dels dictàmens de l'OMC han provocat tota una sèrie de canvis tant en el procés productiu com en el comerç a escala mundial. En aquest sentit, el desenvolupament de la indústria manufacturera als països del sud-est asiàtic, especialment a la Xina, ha generat uns nivells de competència difícils de sostenir per determinats sectors productius dels països occidentals. Pel que fa a la indústria espanyola del calçat, l'establiment per part d'aquests països del sud-est asiàtic d'uns preus molt competitius ha obligat a iniciar processos de reestructuració en el procés productiu per tal de poder competir en el mercat.

El calçat a Espanya, concentrat bàsicament a la Comunitat Valenciana, on certes poblacions com Elx, Elda, Petrer o Villena acumulen la major part del volum de producció, ha entrat en un procés —ja iniciat fa anys— de canvis importants en aquest tipus d'indústria. En alguns àmbits parlen de crisi conjuntural, però en d'altres —i aquesta és l'opinió més estesa— ja parlen de crisi estructural. Una crisi que ve des dels anys vuitanta i que significa la fractura d'un model, en paraules de Houssel, d'industrialització espontània (SANCHÍS: 1984, 218). Un model basat, entre altres coses, en mà d'obra abundant, poc exigent i poc qualificada; propagació per imitació i elevat recurs a la subcontractació. Una crisi que, en definitiva, passa irremediablement per reconvertir la indústria del calçat per tal de competir amb certes garanties amb els països del sud-est asiàtic. Aquesta situació crítica no només està motivada per

factors externs al mateix sector del calçat. Sens dubte, la competència pels preus baixos implantada pels països del sud-est asiàtic representa un factor important. Però n'hi ha d'altres interns. Fonamentalment ens referim a les estratègies de defensa respecte d'aquestes iniciatives agressives provinents de l'exterior i que passen per un desplaçament de part o de la totalitat de la fase productiva a països amb costos salarials inferiors als existents al nostre país. Paradoxalment, aquests països rebedors d'aquestes fases productives *amputades* són, en molts casos, els mateixos països del sud-est asiàtic. Parlem, doncs, d'una de les estratègies de competitivitat més estesa avui dia entre els països occidentals, la deslocalització de part o de tot el procés productiu. Aquest fenomen ha tingut com a conseqüència fonamental «una reducció en la producció en els països occidentals, amb una repercussió negativa sobre l'ocupació sabatera de la zona que prèviament era productora» (YBARRA *et al.*: 2004a, 13). En el cas que ens pertoca, el municipi d'Elx, la situació resulta significativament greu per la concentració, com ja hem esmentat abans, d'un important volum del sector del calçat espanyol. De fet, Elx resulta la zona del sector valencià del calçat on més avançat es troba aquest procés de deslocalització.

Davant d'aquesta situació crítica, quines són les estratègies de competitivitat desenvolupades en l'àmbit local? Ja hem esbossat com la deslocalització productiva és l'estratègia de competitivitat desenvolupada a escala general, però, i en la nostra zona concreta? Un estudi recent (YBARRA *et al.*: 2004a) ens mostra les principals estratègies seguides pels nostres empresaris. La situació actual ha generat dosis importants d'inseguretat i inquietud entre els nostres empresaris. Les conclusions principals que cal destacar aquí respecte de les estratègies seguides són fonamentalment dues: d'una banda, l'especialització en preus baixos, sobre la base de l'economia submergida, que ha arribat a cotes significatives; d'una altra banda, la deslocalització de tota la cadena de producció.

Ja en els anys seixanta, es va perdre part del control directe sobre la cadena de producció, mitjançant l'externalització de la producció de complements. En els anys vuitanta va ser gran part del procés productiu: tallat, aparat, muntatge, mecanitzat i envasat. L'externalització es converteix, doncs, en un fenomen típic del sector del calçat a Elx. Una externalització que passa per l'ocultació. Noves figures s'estableixen com a dominants en el nostre panorama local: d'una banda, la figura dels *intermediaris* (YBARRA *et al.*: 2004a, 42), empresaris submergits nascuts del procés de descentralització, que canalitzen el treball que anteriorment es desenvolupava a les fàbriques legals cap a l'exterior i que estructuren la força de treball externa en condicions d'una precarietat creixent. L'altra figura consolidada és la de les subcontractacions, cada vegada més esteses, fins a conformar-se com a puntal bàsic del procés productiu.

Fases del procés productiu com el tallat i l'aparat ja no es fan al lloc de la fàbrica. Són els tallers especialitzats autònoms i les aparadores a domicili qui suporten pràcticament tota la càrrega productiva. La relació entre aquestes unitats productives i l'empresa no és laboral-legal, sinó merament funcional. En altres paraules, és el règim submergit el que caracteritza aquesta relació.

Podem concloure, sent reduccionistes, que els trets fonamentals que caracteritzen el sector il·licità del calçat són l'externalització del procés productiu, el caràcter submergit d'aquestes unitats externalitzades i el seu caràcter femení. Hi ha un últim tret que unifica els anteriors: l'extensió de la precarietat, que difumina les distincions entre el treball regular i l'irregular.

2.2. L'ECONOMIA SUBMERGIDA, EL CALÇAT I LES DONES

Un dels trets que defineixen el sector il·licità del calçat, del qual encara no hem parlat profusament, és el caràcter plenament femení, en el sentit de la presència quasi exclusiva de dones en determinades fases del procés productiu. Aquí ens centrarem en els processos de tallat i aparat, fonamentalment en aquells casos que són realitzats per dones en els seus domicilis. Parlarem, doncs, de les treballadores a domicili. Aquest caràcter femení de les fases submergides del sector del calçat no és exclusiu ni d'Elx ni del sector calçat, l'economia submergida tradicionalment s'ha nodrit d'aquesta força de treball. L'estructura general del sector calçat està marcada per una divisió del treball en funció del gènere i l'edat, mentre que el treball en la fàbrica va lligat a homes i dones joves, el treball en els tallers i el treball a domicili va lligat majoritàriament a dones casades o dones que ja han tingut el primer fill. En altres paraules, el sector calçat està caracteritzat per una estricta divisió sexual del treball, marcada pel cicle de vida de les dones, divisió que es beneficia d'un significatiu nivell d'acceptació social. No estem descobrint res nou. Nombrosos treballs s'han desenvolupat en la línia de visualitzar un organització sexual legitimada des de totes les esferes socials. La història és llarga i no és aquest article el lloc idoni per a narrar-la. Però podem fer-ne una breu introducció.

Les dones s'han inserit en el sector del calçat fonamentalment des de tres vies (YBARRA *et al.*: 2004a, 79-80). En primer lloc, com a treballadores en les fàbriques legals però sense contracte. En aquesta via, les dones aspiren com a màxim al *contracte rotatori*, i oscil·len entre la formalitat i la informalitat d'acord amb uns períodes variables de producció. En qualsevol cas, són les dones qui tenen més dificultats per a accedir a aquest contracte respecte dels homes. La segona via es correspon amb els tallers de calçat especialitzats, fonamentalment il·legals. La tercera i última és la que es correspon amb el treball a domicili.

2.3. LES TREBALLADORES A DOMICILI: TREBALL SENSE HORES, DOBLE TREBALL INVISIBLE¹

Els últims estudis realitzats, que ja hem esmentat, sobre l'economia submergida del calçat i les dones, destaquen un fet, segons el nostre parer, de gran importància: mentre que tradicionalment, des del punt de vista del cicle de vida de les dones, hi havia una separació entre el treball a la fàbrica i el treball a domicili, en les últimes dues dècades s'ha observat que està conformant-se un panorama més complex. Aquesta tradicional divisió del treball s'ha trencat, i ha augmentat considerablement el nombre de rotacions entre fàbrica, taller i domicili. Unes rotacions que s'han estés al llarg del cicle de vida de les dones, ja no hi ha dues classes de dones, les treballadores de la fàbrica i les treballadores a domicili, ara totes passen per les mateixes situacions. La mobilitat entre els diferents llocs de treball ha augmentat fins a tornar-se característica l'alternança de la dona en el calçat.

Des del punt de vista aquí desenvolupat, és interessant focalitzar la nostra atenció en aquestes dones. Ara, no és necessari parlar de treballadores a domicili, tal com abans dèiem, n'hi ha prou a parlar de dones submergides en el calçat, dones que passaran irremeiablement al llarg de la seua vida pel treball a domicili.

Com ja hem dit abans, l'edat i el cicle familiar resulten discriminants en les trajectòries de les dones. Les joves i solteres estaran inserides, sobretot, en la fàbrica o els tallers especialitzats, una vegada que es casen o tenen el primer fill, es desplacen cap al treball a domicili, i comencen una etapa laboral basada en l'alternança entre diferents llocs de treball, encara que serà el treball a domicili el que preponderarà.

Parlem ara del treball domèstic. La quasi totalitat de les dones, independentment del lloc de treball, realitzen algun tipus de feina domèstica. Quant a la responsabilitat principal d'aquest treball, aquella varia segons l'edat i la forma d'inserció laboral. La meitat de les dones en fàbriques o tallers legalitzats en són les responsables, igual que les que treballen en tallers il·legalitzats. Són les mares qui ostenten en significatius percentatges la responsabilitat domèstica. Les treballadores a domicili, en canvi, majoritàriament són les encarregades del treball domèstic, al qual hauriem d'afegir una altra característica, la de femení. De fet, en termes generals, són les mateixes treballadores les que es conformen com les principals suportadores d'aquesta càrrega de treball domèstic. Quant al temps de treball, les dones a domicili són les que més volum d'hores dediquen al treball domèstic. L'etapa familiar també aquí resulta discriminant. A partir dels 25 anys es dobla el nombre d'hores dedicat a aquest treball. Pel que fa a les percepcions subjectives de les dones, el treball més adequat per a elles seria aquell que els permetera atendre la

¹ Les dades sobre les quals es basarà aquest apartat han estat obtingudes dels estudis següents: YBARRA *et al.*: 2004a; YBARRA *et al.*: 2004b; AD: 2000. La interpretació d'aquestes dades, com també l'argumentació desenvolupada, són responsabilitat única dels autors signants d'aquest article.

seua *responsabilitat* domèstica. D'altra banda, les raons majoritàries per a treballar són: 1) no n'hi ha prou amb el sou del marit, i 2) per millorar el nivell de vida familiar. Es confirma la percepció del salari de les dones com a suplement. Quant als ingressos a la llar, la font principal no n'és el sou de les dones treballadores, sinó el del marit.

Vegeu aquí una doble subordinació: d'una banda, la de les dones al treball domèstic, en què s'adequa l'esfera de la producció a l'esfera de la reproducció. Es pot veure la situació, en paraules de Balbo (1978), de *doble presència*. Des d'aquesta perspectiva, el que observa Balbo és que la condició de la dona adulta —la dona amb *responsabilitats* familiars— es caracteritza per una doble presència en el treball reproductiu i en el treball productiu. La incorporació de la dona al mercat de treball genera, fonamentalment, una ampliació del volum de les càrregues laborals. El volum i la qualitat del treball familiar condiciona les dones quant a la seua absència o presència en el mercat de treball, però també quant a les seues modalitats. Balbo, en aquest sentit, destaca dos tipus de modalitats de presència-absència (BALBO: 1978, 506-507): d'una banda, s'hi dóna una seqüència de presències-absències que les dones viuen com un tall rígid —per exemple, el moment de la maternitat, en el qual les dones han d'abandonar, i volen fer-ho, momentàniament o de forma permanent el mercat de treball per tal de tenir cura dels seus fills. D'altra banda, també s'hi dóna una situació de doble presència, que constitueix l'experiència més prolongada en la vida de la dona adulta —després de la maternitat cada vegada més dones opten per reincorporar-se al mercat de treball. En aquesta situació, en què la dona adulta haurà de compaginar el treball productiu juntament amb el treball reproductiu —al qual ara, a més del treball bàsicament domèstic, s'ha afegit el de cura dels fills. Aquest pas de jornada completa professional a jornada completa en treball familiar/professional té implicacions tant en el pla de l'organització com en l'experiència subjectiva.

La segona subordinació respon a la del salari de la dona a la del salari de l'home. Una subordinació que respon al model de *male breadwinner*, basat en les concepcions modernes de *salari familiar* i del *discurs de la domesticitat*.² Aquestes concepcions han eixit de la moderna Revolució Industrial, que va significar, d'una banda, la separació física entre llar i treball assalariat, unida a la separació simbòlica entre homes-treball assalariat i dones-treball domèstic, a partir d'aquest discurs de la domesticitat i reforçat per la invenció d'un salari familiar. Un salari creat per a ésser suficient per a mantenir dona i fills. Aquell que representava el «pagament d'una jornada de treball d'un obrer adult per a la subsistència de tota la família» (BORDERÍAS: 1996, 105).

Així, les treballadores a domicili acaben subordinades des de les dues esferes: en l'esfera de la producció, ocupant l'últim lloc en l'escala

² Per a una informació detallada sobre les concepcions de salari familiar i el discurs de la domesticitat, vegeu SCOTT: 1993; NASH: 1993.

laboral dins el procés productiu del sector calçat; en l'esfera de la reproducció, subordinades, d'una banda, al treball domèstic, el qual és percebut i representat com a *responsabilitat*, és a dir, com a deure i no com a dret—al contrari, per cert, de la percepció moderna masculina del treball assalariat com a dret—i, d'una altra banda, al salari del marit, de manera que el salari de les dones es conforma com a suplement—i, per tant, com a no fonamental, prescindible.

Les treballadores a domicili acaben lligades al treball domèstic. Aquesta situació no resulta significativament diferent de la de la resta de dones. La peculiaritat rau en una sèrie d'aspectes. En primer lloc, la no-separació física entre treball assalariat i treball domèstic-familiar. En segon lloc, la flexibilitat del treball a domicili, que comporta irremeiablement l'ajornament de la jornada laboral. Un treball «sense hores» (AD: 2000, 73), en el sentit d'estar lligat a la productivitat de la treballadora i no al seu horari, però també un treball *sense hores*, que difumina, encara més, les fronteres entre treball assalariat i treball domèstic. Tot açò ens porta al tercer aspecte, a la jornada de *doble treball* contínua. Un doble treball que en realitat significa un *doble treball invisible*. Què volem dir amb això?

La concepció moderna de treball assalariat va lligada a altres nocions també modernes com les de salari familiar, ciutadania o, més recent, estat del benestar. El treball productiu va lligat a l'estatus de ciutadà, al d'ésser actiu amb plens drets i deures ciutadans. En altres paraules, és el treball assalariat el que proporciona la condició de ciutadà i les seues corresponents derivacions, com els drets i deures ciutadans. El treball domèstic aquí—diguem *treball domèstic* que no *responsabilitats* familiars—no és reconegut com a treball, és a dir, com a activitat productora. Les concepcions de *societat de treball productiu* i *societat ocupada* responen a una societat en què la divisió sexual del treball resulta una peça clau (CARRASQUER: 2002, 75). És la producció de béns i serveis la que és reconeguda, en detriment de la producció i reproducció d'éssers humans.

En aquest sentit, una part del treball desenvolupat per les dones no és reconegut com a tal. Però resulta que, en el cas de les treballadores a domicili, l'*altre* treball tampoc no ho és. Com a treballadores submergides, el seu treball assalariat no és reconegut com a tal. Guanyen diners, és cert, però aquest treball no va lligat a una sèrie de prestacions socials. El treball a domicili, com a treball submergit, acaba sent *invisible*. En definitiva, les treballadores a domicili suporten una doble invisibilitat, una *doble jornada de no-treball*: el treball assalariat submergit i el domèstic. No-treball, no en el sentit d'activitat no productiva, al contrari, en una jornada d'activitat productiva—béns i serveis, i éssers humans—però que no és reconegut per la societat, de manera que esdevé invisible als seus ulls.

Cal, doncs, reconsiderar les anàlisis sobre el treball i incorporar les últimes aportacions que autors com Beechey (1994), Benería (1981), Humphries i Rubery (1994), o Combes i Haicault (1984), entre d'altres, elaboren al voltant de l'articulació entre producció i reproducció per tal d'analitzar el treball. Sota aquestes perspectives, el treball acabà sent reconceptualitzat. L'esfera de la producció no podria ser entesa sense tenir en compte l'esfera de la reproducció, i viceversa. Ambdues esferes estan, per tant, simultàniament interrelacionades. En aquesta línia, la perspectiva de la vida quotidiana que a continuació presentarem representa una de les últimes aportacions en aquesta nova concepció d'anàlisi del treball. Aquesta perspectiva anirà lligada a l'anàlisi dels temps de treball.

3. LA PERSPECTIVA DE LA VIDA QUOTIDIANA: UNA NOVA FORMA D'ANALITZAR EL TREBALL

3.1. LA VIDA QUOTIDIANA DES DE LA LITERATURA SOCIOLÒGICA

Com evidència Elias (1995), el concepte de *vida quotidiana* esdevé, contràriament al que es puga pensar, una qüestió significativament complexa. Aquesta complexitat té el seu rerefons en la polisèmia que acompanya aquest concepte; afavorida per una escassetat d'acords i no poques confusions. Aquest autor assenyalava que aquesta complexitat que generaven les propostes teòriques del moment tenien com a principal error la utilització d'un enfocament preminentment macrosociològic, massa universal i abstracte.

Uns dels promotors dels estudis de la vida quotidiana des d'una aproximació crítica són Lefebvre i Heller, autors propers al marxisme del anys seixanta i que marquen un referent per als successius estudis microsociològics de la vida quotidiana. Lefebvre (TORNES, BORRÀS, MORENO: 2004, 9-10), per la seua banda, parla de vida quotidiana en *Introduction à la critique de la vie quotidienne* en 1946. L'obra se centra en l'estudi de la producció. El que és interessant d'aquest estudi, pel que fa al que ens ocupa, es refereix a quan l'autor manifesta que l'estudi de la producció es podrà entendre únicament des de l'anàlisi de la reproducció, i és aquí on té cabuda la dimensió de la vida quotidiana. Més tard, en 1968, en *La vida cotidiana en el mundo moderno*, evidenciarà la necessitat de l'anàlisi de la vida quotidiana per a abstraure allò important i rellevant que es troba en el rerefons de les activitats rutinàries i aparentment trivials. Allò ordinari, doncs, convertit en extraordinari. Aquest punt de vista serà aplicat posteriorment des de la perspectiva de gènere per tal de visualitzar el treball domèstic-familiar.

Heller (TORNES, BORRÀS, MORENO: 2004, 11-12), amb un enfocament més microsociològic, ens subratlla la importància de l'individu dins la

perspectiva de la vida quotidiana, en què s'articulen les diverses activitats i els afectes. La vida quotidiana és aquí definida com un espai on les activitats de reproducció es fan possibles i on es consoliden les percepcions subjectives i simbòliques. L'autora, a més, apunta que cal subratllar que, des d'un enfocament que abraça la perspectiva de la vida quotidiana, podem conèixer més i millor l'estructura social, però difícilment seria possible un estudi a la inversa.

Shutz (TURNS, BORRÀS, MORENO: 2004, 12-13), un dels representants del corrent fenomenològic, parla del concepte de vida quotidiana com l'escenari de l'acció social on transcorre la vida de les persones. Una vida que és poc qüestionada i interioritzada quasi inconscientment, donant les coses per suposades. Per a estudiar aquesta visió caldrà aprofundir en les percepcions subjectives dels individus, difícilment visibles quan es donen com a fetes. Més tard, algunes autores faran servir aquesta perspectiva per a subratllar el fet que és possible l'anàlisi de la vida quotidiana quan aquesta vida que ens ve com a donada esdevé problemàtica o quan, com a mínim, es qüestiona.

Berger i Luckman (TURNS, BORRÀS, MORENO: 2004, 13-14) també hi han fet les seues aportacions. Per a ells l'estudi de la vida quotidiana està basat en l'estudi del sentit comú, un sentit que percebem com habitual i no reflexiu. D'aquesta manera expliquen com a través del procés de socialització interioritzem les normes i pautes socials sense arribar a qüestionar la realitat social. Aquest procés es mantindrà com un procés natural sempre que no esdevinga problemàtic. Aquest enfocament explicaria el fet que s'assimile quasi de manera natural la divisió sexual del treball.

Des de l'etnometodologia, podem citar Goffman, conegut pel seu enfocament dramàtic de la realitat social. L'autor entén aquesta com la vida quotidiana on les persones representen el seu paper assumint unes pautes i uns codis socials que elles creuen els millors per a ser acceptats per la resta. Això explicaria la manca de qüestionament que es viu entorn de la vida quotidiana (TURNS, BORRÀS, MORENO: 2004, 14-15).

El que podem traure en clar de tot això i que, d'altra banda, tenen en comú tots els corrents que estudien la perspectiva de la vida quotidiana, és la importància atorgada a l'aproximació microsociològica en l'anàlisi de la realitat social i de la vida quotidiana. Així mateix s'ha subratllat la importància per a aprofundir en les significacions subjectives dels actors socials i el paper rellevant que té la construcció simbòlica que envolta la realitat social. Tots tres aspectes són comuns en l'estudi de la vida quotidiana i tots tres seran igualment recollits en la perspectiva de gènere que introduïrem a continuació, en la qual s'emmarca el nostre interès per presentar aquesta perspectiva.

3.2. LA VIDA QUOTIDIANA DES DE LA PERSPECTIVA DE GÈNERE

Motivades per les aportacions que més amunt hem assenyalat, algunes científiques socials s'han interessat per analitzar l'estructura sexuada de la vida quotidiana. Influïdes pels corrents fenomenològics i per l'etnometodologia, com també per Agnès Heller, entre d'altres, aquestes autores apunten que aquesta anàlisi és l'eix principal per a l'estudi de l'estructura social de les societats occidentals.

En els anys vuitanta, Saraceno i Balbo, autores italianes, proposen una aproximació entre la vida quotidiana i les seues repercussions en les polítiques públiques.

Fins a hores d'ara ha estat la lògica productivista la que regia la creació i posada en marxa de les polítiques públiques preocupades per canviar les situacions de subordinació i desigualtat que afecten les dones, és a dir, de les polítiques de gènere. Recordem que les primeres van nàixer en 1982 sota el lema *igualtat d'oportunitats*, després es parlaria d'*acció positiva* i avui dia aquestes polítiques es coneixen com *polítiques de gènere*. Però, malgrat els seus avanços en matèria d'igualtat entre homes i dones, cal recordar que aquestes polítiques tenen les seues limitacions, una de les quals es troba dins la lògica que ha marcat la seua creació, la lògica productivista, com ja hem esmentat. Què és el que caracteritza aquesta lògica i, més específicament, aquestes polítiques? El que sembla ser comú a totes aquestes polítiques és que el seu objectiu ha estat orientat únicament a moure les dones en un sentit o en un altre. El més conegut és el de portar les dones al mercat de treball, tot considerant així com a treball únicament l'activitat laboral assalariada. D'aquesta manera veiem com aquest treball assalariat acaba convertit en l'eix de tot projecte de vida, i minva la importància de l'àmbit de la reproducció i de la vida de les persones.

La impremta productivista aconsegueix, doncs, que l'activitat laboral assalariada siga el centre d'organització temporal que regeix la vida social. Com apunta Torns (2003), aquesta dinàmica no ha canviat molt en les recents i successives polítiques entorn de la família i les conegudes polítiques de conciliació, en què, una vegada més, les dones semblen ser-ne l'únic objectiu, i es dona per descomptat que, segons sembla, són les dones únicament qui tenen responsabilitats en l'esfera familiar i que, per tant, només elles han de preocupar-se per la conciliació d'aquests treballs productiu i reproductiu. Si obviem el rerefons de la divisió sexuada de la vida quotidiana, l'imaginari col·lectiu acaba assimilant de manera natural aquesta divisió, i es demora la necessitat de canvi. En altres paraules, les polítiques de conciliació de la vida familiar i laboral, tal com estan formulades, acaben legitimant una naturalització de la divisió sexuada de la vida quotidiana.

El que es proposa, sense més pretensió que la de donar-la a conèixer, no és una altra cosa que una possible via encara recent, però no per això poc útil o fonamentada. Rescatant de l'argument a Saraceno (1986) i Balbo (TORN: 2003), aquestes autores anirien encaminades dins el corrent que introdueix la perspectiva de la vida quotidiana dins la creació de les polítiques públiques. Cal esmentar el fet que, treballs recents desenvolupats pel Grup d'Estudis sobre el Treball i la Vida Quotidiana (QUIT), del Departament de Sociologia de la Universitat Autònoma de Barcelona, han estat aprofundint sobre aquesta línia, tot analitzant la incidència del treball en la vida quotidiana.

Saraceno ens remarca que la vida quotidiana té una estructura sexual. Aquesta situació és el fruit de les relacions socials que homes i dones han establert i estableixen de manera desigual en el dia a dia, en el que s'anomena vida quotidiana, que resta generalment invisible als ulls de la societat i que es fa visible únicament quan esdevé problemàtica. L'aportació més rellevant al fil de l'argument és que l'autora introdueix aquest plantejament en el món públic. En introduir la perspectiva de la vida quotidiana en l'esfera pública es promou la creació de polítiques públiques per a aconseguir una societat més acord amb les dones i amb tothom. La perspectiva de gènere en aquest cas ajuda a conèixer les desigualtats socioculturals assolides en la nostra societat i, per tant, es facilita la posada en marxa de mesures per a pal·liar aquestes desigualtats.

Balbo, quan critica les polítiques fetes per l'estat de benestar en relació amb les dones, introdueix dues qüestions bàsiques: el temps i les tasques de cura. Aquests dos elements es conformen com a fonamentals per a la concepció de vida quotidiana elaborada per Balbo. Aquesta nova concepció contindrà, doncs, «les presències, activitats, espais, temps i imaginaris protagonitzats [...] per les dones adultes que vivien quotidianament en règim de doble presència en les societats occidentals» (TORN: 2003, 48). El que resulta important d'aquesta nova concepció és que fa visible una esfera que romania oculta dins la concepció masculina de vida quotidiana. Així, Balbo, el que fa és traure a la llum una esfera, la privada, com a part integrant de la seua concepció de vida quotidiana.

3.3. EL MODEL DE VIDA QUOTIDIANA QUE PROPOSEM AQUI

Com es pot veure, el caràcter polisèmic del concepte de vida quotidiana és considerable. En qualsevol cas, de la revisió anterior podem extraure certs trets diferenciadors d'aquesta heterogeneïtat de la vida quotidiana (MIGUÉLEZ, TORN: 1998, 19-20): en primer lloc, és una crítica a la macrosociologia; en segon lloc, se'n deriva la importància del context situacional en l'anàlisi dels fenòmens socials. La tercera idea redunda en la concepció d'un model interaccional d'actor social, sobre la base de les construccions simbòliques desenvolupades.

La proposta de vida quotidiana aquí defensada és aquella que, des d'una perspectiva de gènere, s'entén com

l'articulació i organització concreta que la gent realitza entre diferents àmbits de la seva vida social, tant en termes de la pràctica i/o activitat —perspectiva més objectivista— com en termes de percepcions, estats i/o continguts intencionals i actituds —perspectiva més simbòlica. (MIGUÉLEZ, TORNIS: 1998, 11).

Una articulació que integra tres àmbits: l'àmbit del treball productiu, l'àmbit reproductiu i l'àmbit del temps lliure. Aquesta articulació no només es fa des del nivell de les activitats i/o pràctiques, sinó també tant des dels nivells de les representacions i les actituds com des del nivell dels elements simbòlics i estructures de sentit. Açò es tradueix, per exemple, en com organitza cada individu o grup el seu temps per a afrontar les lògiques que provenen dels tres àmbits abans esmentats: producció, reproducció i temps lliure (MIGUÉLEZ, TORNIS: 1998, 21-22). Representa, en definitiva, un model més integrador entre «una orientació més microsociològica i macrosociològica, entre una perspectiva més estructural i una altra més centrada en l'actor social, en l'anàlisi de la situació i de la interacció» (MIGUÉLEZ, TORNIS: 1998, 20), però sempre tenint en compte aquella esfera tradicionalment invisible —l'esfera reproductiva. Una invisibilitat que anava lligada a la corresponent invisibilitat d'uns subjectes socials fonamentals en la interacció social i quotidiana, les dones.

4. UNA NOVA PROPOSTA: VIDA QUOTIDIANA I ELS TEMPS SOCIALS

4.1. ELS TEMPS DE LA CIUTAT

La revisió de la realitat social a partir de l'èmfasi de la vida quotidiana des d'una perspectiva més integradora —tal com es deriva de les aportacions de la perspectiva de gènere en aquest àmbit—, significa un pas endavant en la millor comprensió d'aquesta realitat, però també significa una eina necessària per tal de superar l'organització social dominant basada en la divisió sexual del treball i en la desigual consideració del treball productiu i el reproductiu. Aquesta consideració desigual es troba inherentment lligada a la diferent relació entre homes i dones. La situació de les dones dins el mercat de treball les fa testimonis privilegiats de la degradació de les condicions d'ocupació i de treball, atesa la seua doble condició —producció i reproducció— (PRIETO: 1999, 147). Aquestes desigualtats respecte de les esferes de la producció i la reproducció han posat de manifest, com ja hem esmentat, la necessitat de preveure un escenari més ampli que el del mercat de treball i la família: el de la vida quotidiana (TORNIS: 2001, 135).

La crisi de la tradicional organització del treball i del model tradicional d'ocupació és *patida* de forma específica per les dones. Apareix una *tiranía de la flexibilitat*:

els horaris flexibles s'estan convertint progressivament en horaris impredecibles; tirania perquè no es configura d'acord amb una nova cultura del treball i del temps de vida, com ho plantegen les dones, sinó que reforça la centralitat del treball productiu i relega encara més als marges el temps de la família, dels afectes, de la privadesa. (BORDERÍAS: 1996, 63).

Aquesta nova cultura del treball és plantejada en termes de temps de vida. Apareixen, així, iniciatives com *Les dones canvien el temps o Tempi della città*. Ambdues iniciatives italianes parlen, en definitiva, d'aprofitar aquesta crisi de l'organització tradicional del treball i reorganitzar-lo en termes de temps socials o de vida. Un temps social que aniria més enllà del concepte masculí de temps només considerat com a horari, de fet, és des d'aquesta perspectiva del temps que es posa de manifest l'existència de dues lògiques temporals diferents, que es corresponen respectivament amb el treball productiu i amb el reproductiu. Així, d'una banda tenim una lògica diacrònica, lineal i fàcilment objectivable mitjançant la fórmula de l'horari; i, d'una altra banda, tenim una lògica sincrònica, difícil de determinar sense una perspectiva més subjectiva centrada en la vida quotidiana, i fonamentada en la fórmula del cicle de vida (TURNS: 2001, 138).

Des del punt de vista dels temps socials abans esmentats, se'n distingeixen diferents: el temps lliure o d'oci, el d'ocupació o productiu, i el domèstic-familiar o reproductiu. Malgrat la creixent flexibilització dels diferents temps, l'organització tradicional del treball manté una divisió estanca entre el temps productiu i els altres temps socials, a més, també manté una divisió sexual dels temps, mentre que els homes s'emmarcarien entre el temps lliure i el temps productiu, les dones s'emmarcarien entre el temps productiu i el temps domèstic-familiar.³ Aquest temps lliure és el que Belloni, Boulin i Junter-Loiseau (2000) denominaran *temps ciutadà*, és a dir, un temps per a la ciutat i per al goig de la pròpia condició de ciutadà, un temps que cada vegada reclamen més dones. Així, per exemple, i per al cas de les dones treballadores a domicili, la situació en què preferirien estar oscil·laria entre la d'estar legalitzada en una fàbrica i/o taller, i estar sense treballar. Una possible explicació—la que donen els autors—seria la dura experiència de treball patida per aquestes dones, la qual preferirien evitar. És una explicació interessant, però que es queda en el terreny del temps productiu. Però, no hi hauria també, darrere d'aquesta negació a continuar treballant en el calçat, una voluntat—més aviat, un desig—de gaudir d'un temps lliure, d'un temps ciutadà que pràcticament mai han tingut? Aquesta qüestió no deixa de ser una mera hipòtesi, però una hipòtesi de partida interessant.

³ Aquí es pot observar el model de doble presència presentat, d'aquesta forma, d'acord amb els diferents temps socials.

Evidentment, la manca de dades en el nostre àmbit impedeix de moment aprofundir en aquesta línia.

En definitiva, en el centre d'aquesta reconfiguració del temps de treball i dels altres temps socials es troba així mateix el tema del repartiment del treball assalariat entre els ciutadans i el treball no assalariat entre homes i dones (LAUFER: 2000, 167-168). La problemàtica dels temps de la ciutat tendeix a situar l'esfera de la reproducció en un pla paritari amb la de la producció. Això coincideix amb els treballs desenvolupats a Suècia pels *geògrafs del temps*, els quals construeixen la vida quotidiana com a un objectiu de les polítiques socials a partir d'un enfocament que articula de forma estreta temps i espai (BELLONI, BOULIN, JUNTER-LOISEAU: 2000, 265). D'alguna forma, el que s'està construint a partir de la significativa posició de les dones respecte dels diferents temps socials és el plantejament d'un nou contracte social a partir de la renegociació dels temps socials entre homes i dones, centrat en els drets ciutadans i la igualtat.

4.2. LES DIFERENTS INICIATIVES EN MATÈRIA DE TEMPS I CIUTAT:

L'EXPERIÈNCIA ITALIANA

Hi ha dos tipus d'iniciatives que cal destacar en matèria de polítiques de temps. D'una banda, aquelles centrades en la reorganització del temps de treball productiu, i, d'una altra banda, aquelles centrades en la consideració dels altres temps socials, contextualitzant-los en l'àmbit de la ciutat. De les primeres destaquen iniciatives com la llei francesa de les 35 hores; el programa 6x6 de Finlàndia i el *Paid Leave Agreement* danès; i alguns pactes d'empresa duts a termes a Catalunya.⁴ Quant al segon tipus d'iniciatives, les centrades en el temps i la ciutat, destaquen dues iniciatives derivades de la llei del temps italiana, desenvolupada a partir de la iniciativa legislativa ja esmentada de *Les dones canvien el temps*. D'aquesta llei es derivaran el Pla regulador de la ciutat i els anomenats *bancs del temps*. No explicarem aquí detalladament cadascuna d'aquestes iniciatives. Ja hi ha treballs que ho fan. L'objectiu només és donar a conèixer en què consisteixen i posar-ne algun exemple. Entre les diferents propostes del Pla regulador de la ciutat està, per exemple, la d'«establir a les escoles horaris intensius, horaris flexibles, d'activitats extraescolars i/o alternatives, etc.» (TURNS, MIGUÉLEZ: 2000, 44). Destaquem aquesta proposta com una que seria adequada per al cas que ens pertoca, el de les dones treballadores a domicili, en taller i/o fàbriques de calçat. En els estudis esmentats al llarg d'aquest article es recull com l'horari estanc de les escoles dificulta encara més la jornada laboral de les dones.

Yo me levanto todos los días a las 6,30 y mi marido a las siete y les llevo a mis hijos a mis padres, me voy a trabajar y luego a medio día paro sobre la una y pongo la comida, comemos y recojo y friego

⁴ Per a una informació detallada d'aquestes iniciatives vegeu TURNS, MIGUÉLEZ (2000).

y lo dejo todo a punto para enseguida a las tres poder comenzar de nuevo y hasta las cinco que recojo a los niños, les doy la merienda y sigo hasta las ocho que recojo y preparo la cena, y luego faena de casa y les doy de cenar, mi marido sale a las ocho también y llega a casa y a veces me echa una mano. Cenamos y luego acuesto a los niños y preparo el trabajo del día siguiente viendo la tele algún rato, pero a veces estoy tan cansada que me acuesto pronto porque madrugo mucho. (AD: 2000, 97)

L'adequació, en aquest sentit i de forma específica, entre els horaris escolars i horaris laborals facilitaria el fet que tant homes com dones pogueren compaginar ambdues activitats. De tal forma que, en primer lloc, es facilitaria la vida quotidiana respecte de l'actual establerta i, en segon lloc, facilitaria la paritat en termes de temps de cura i atenció familiar. En aquest sentit, una altra proposta concreta seria la d'una major flexibilització horària del treball productiu, que permetera una major autoorganització dels horaris. Allò faria possible, almenys a priori en el cas que ens ocupa, unes millors condicions perquè els homes, majoritàriament amb ocupacions a jornada completa, pogueren també desenvolupar aquest treball reproductiu.

Els bancs del temps són una proposta concreta que sorgeix d'aquest Pla regulador de la ciutat. Aquests signifiquen un centre d'intermediació i intercanvi de recursos entre un determinat col·lectiu de persones. El que s'intercanvia són serveis que passen per prestacions de cura a nens petits i persones grans, com també d'altres de tasques a la llar, etc. (TORNIS, MIGUÉLEZ: 2000, 47).

4.3. UNA PROPOSTA DE POSSIBLES INDICADORS DE LA VIDA QUOTIDIANA

Les iniciatives en matèria d'indicadors de temps són variades. No les repassarem aquí. Ens limitarem a presentar una proposta d'indicadors de la vida quotidiana elaborada pel QUIT (Grup d'Estudis Sociològics sobre la Vida Quotidiana i el Treball),⁵ grup de recerca consolidat, lligat al Departament de Sociologia de la Universitat Autònoma de Barcelona. Aquesta perspectiva ja ha estat desenvolupada a partir de recerques DY-GICIT, entre d'altres, i posada en pràctica per administracions públiques com ara la Diputació de Barcelona.

Aquesta proposta es construeix a partir de la utilització d'indicadors ja preexistents, relatius a la regió metropolitana de Barcelona. Molts d'aquests indicadors existeixen només a escala local. És per això que no n'explicitarem les fonts, sinó que ens quedarem amb els seus indicadors, a tall d'introducció a aquesta proposta. Una possible tasca futura seria la de buscar les fonts estadístiques específiques en el nostre entorn més local. La proposta és la següent:

⁵ Per a més informació, consulteu l'adreça web <<http://www.uab.es/quit/>>.

Dimensió	Indicadors
Temps	Temps dedicat al treball remunerat
	Tipus dedicat a la jornada laboral
	Flexibilitat horària
	Ritme de treball
	Temps dedicat a la cura personal
	Temps dedicat als estudis
	Temps dedicat al treball domèstic i familiar
	Temps dedicat a la mobilitat quotidiana
	Distribució horària de la mobilitat
	Temps dedicat als mitjans de comunicació i noves tecnologies
	Temps lleure
	Hores de son
Treball domèstic i familiar	Responsabilitat de la cura de fills/es
	Responsabilitat de la cura d'altres familiars
	Realització del treball domèstic i familiar/membres de la llar
	Repartiments del treball domèstic i familiar/membres de la llar
	Personal contractat per al treball domèstic i familiar
	Compaginació de temps de treball remunerat i temps de treball domèstic i familiar (doble presència)

TAULA 1. Possibles indicadors per a la vida quotidiana.
Font: TORNES, BORRÀS, MORENO: 2004.

Aspectes contextuais per a la vida quotidiana	Indicadors
Xarxes comunitàries i de sociabilitat	<p>Freqüència de relació familiar</p> <p>Proximitat de família respecte del domicili</p> <p>A qui s'accedeix quan es tenen problemes?</p>
Salut	<p>Estat de salut percebut</p> <p>Trastorns crònics de salut</p> <p>Limitació crònica de l'activitat</p> <p>Esperança de vida sense dependència per a realitzar les activitats de la vida diària</p>
Xarxa d'equipaments i públics	<p>Percepció del nivell d'equipaments públics del barri</p> <p>Establiments de serveis socials propers al domicili</p>

TAULA 2. Indicadors contextuais per a la vida quotidiana.
Font: TORNES, BORRÀS, MORENO: 2004.

Els objectius d'aquests indicadors és la mesura de: 1) les tasques de la reproducció de les persones, posant l'èmfasi en les tasques de cura de les persones que formen part del treball domèstic-familiar; 2) els temps relacionats amb aquestes tasques; i 3) les significacions subjectives que aquestes tasques i aquestes temporalitats comporten per a les persones. Malgrat tot, els indicadors proposats responen només als dos primers eixos enumerats. Pel que fa a les significacions subjectives, aquestes necessitaran indicadors de caràcter subjectiu, indicadors que encara estan per construir. La combinació d'aquests indicadors, tant quantitatius com qualitatis, tindrien l'objectiu de facilitar la construcció de diferents maneres de viure i pensar la quotidianitat. L'objectiu passaria, doncs, per obtenir itineraris o trajectòries de vida quotidiana. La finalitat d'aquests itineraris o trajectòries de vida quotidiana seria atendre millor les necessitats de la ciutadania, en un escenari de proximitat. Aquest escenari hauria de facilitar que la veu, els sabers i les pràctiques entorn al contingut de la vida quotidiana de les persones permeteren un millor disseny de les polítiques municipals (TORNIS, BORRÁS, MORENO: 2004).

5. A MODE DE CONCLUSIÓ

En qualsevol cas, aquesta proposta d'indicadors només és una més entre les diverses que existeixen. Això sí, és la més recent fins a la data (juny de 2004) i, per tant, pot considerar-se el punt de partida per a avançar en l'estudi i l'aprofundiment científic i aplicable d'aquesta perspectiva en l'entorn del treball i, més àmpliament, en l'entorn de la ciutat, partint d'una nova perspectiva d'anàlisi i d'acció fonamentada en la consideració de les desigualtats socials en matèria de gènere que, en el cas de les treballadores a domicili il·licitanes, pateixen de forma considerable. Propostes com les aquí exposades són, no solament útils, des del punt de vista més analític, sinó també necessàries per tal de continuar avançant en la consecució de majors cotes d'igualtat entre homes i dones. L'objectiu d'aquest article ha estat modest: presentar una perspectiva, la de la vida quotidiana, que resulta, segons el nostre parer, adequada per a analitzar un àmbit que ens toca de molt a prop: el de les dones submergides en el sector del calçat a la nostra comarca.

BIBLIOGRAFIA

- AD, *Zapatos de cristal. La mujer como protagonista en la industria valenciana del calzado*, Confederació Sindical CCOO-PV, València, 2000.
- BALBO, L., «La doble presencia» en BORDERÍAS, C., CARRASCO, C., ALEMANY, C. (comps.), *Las mujeres y el trabajo. Rupturas conceptuales*, Icaria-FUHEM, Madrid-Barcelona, 1994.
- BEECHY, V., «Género y trabajo: replanteamiento de la definición de trabajo» en BORDERÍAS, C., CARRASCO, C., ALEMANY, C., *op. cit.*

- BELLONI, M., BOULIN, J., JUNTER-LOISEAU, A., «Del tiempo de trabajo a los tiempos de la ciudad» en MARUANI, M., ROGERAT, Ch., TORNIS, T. (dirs.), *Las nuevas fronteras de la desigualdad. Hombres y mujeres en el mercado de trabajo*, Icaria, Barcelona, 2000.
- BENERÍA, L., «Reproducción, producción y división sexual del trabajo», *Mientras tanto*, 6 (1981), p. 47-80.
- BIANCHI, M., «Más allá del "doble trabajo"» en BORDERÍAS, C., CARRASCO, C., ALEMANY, C., *op. cit.*
- BORDERÍAS, C., «Identidad femenina y recomposición del trabajo» en RODRÍGUEZ, A., GOÑI, B., MAGUREGI, G. (eds.), *El futuro del trabajo. Reorganizar y repartir desde la perspectiva de las mujeres*, Bakeaz-CDEM, Bilbao, 1996.
- CARRASQUER, P., «¿En los límites de la modernidad? Trabajo y empleo femenino precario en España», *Sistema*, 167 (2000), p. 73-95.
- CARRASQUER, P. *et al.*, «El trabajo reproductivo», *Papers*, 55 (1998), p. 95-114.
- COMBES, D. i HAICAULT, M., «Producción y reproducción, relaciones sociales de sexo y de clase» en BORDERÍAS, C., CARRASCO, C., ALEMANY, C., *op. cit.*
- DURÁN, M. A., «La conceptualización del trabajo en la sociedad contemporánea», *Revista de Economía y Sociología del trabajo*, 13-14 (1991), p. 8-22.
- ELIAS, N., «Sur le concept de vie quotidienne», *Cahiers Internationaux de Sociologie*, 99 (1995), p. 237-246.
- HUMPHRIES, J. i RUBERY, J., «La autonomía relativa de la reproducción social. Su relación con el sistema de producción» en BORDERÍAS, C., CARRASCO, C., ALEMANY, C., *op. cit.*
- LAUFER, J., «Entre la esfera pública y la esfera privada, los retos de los derechos de las mujeres» en MARUANI, M., ROGERAT, Ch., TORNIS, T., *op. cit.*
- MIGUÉLEZ, F. i TORNIS, T., «Introducción al análisis del trabajo y de la vida cotidiana», *Papers*, 55 (1998), p. 9-20.
- MIGUÉLEZ, F. *et al.*, «Las estructuras de sentido de la vida cotidiana», *Papers*, 55 (1998), p. 151-179.
- NASH, M., «Identidad cultural de género, discurso de la domesticidad y la definición del trabajo de las mujeres en la España del siglo XIX» en DUBY, G. i PERROT, M., *Historia de las Mujeres*, Taurus, Madrid, 1993.
- PRIETO, C., «Los estudios sobre mujer, trabajo y empleo: caminos, recorridos, caminos por recorrer», *Política y Sociedad*, 32 (1999), p. 141-149.
- RODRÍGUEZ, A., GOÑI, B., MAGUREGI, G. (eds.), *El futuro del trabajo. Reorganizar y repartir desde la perspectiva de las mujeres*, Bakeaz-CDEM, Bilbao, 1996.
- SANCHÍS, E., *El trabajo a domicilio en el País Valenciano*, Instituto de la Mujer-Ministerio de Cultura, Madrid, 1984.
- SARACENO, C., «Uomini e donne nella vita quotidiana. Ovrero, per una analisi delle strutture di sesso della vita quotidiana» en BIMBI, F. i CAPECCHI, V., *Strutture e strategie della vita quotidiana*, Franco Angeli, Milà, 1986.
- SCOTT, J., «La mujer trabajadora en el siglo XIX» en DUBY, G. i PERROT, M., *op. cit.*

TORNS, T., «Mercado de trabajo y desigualdades de género», *Cuadernos de relaciones laborales*, 6 (1995), p. 81-92.

— «Las asalariadas: un mercado con género» en MIGUÉLEZ, F. i PRIETO, C. (dirs.), *Las relaciones de empleo en los años noventa: la consolidación del nuevo modelo*, Siglo XXI, Madrid, 1998.

— «El tiempo de trabajo de las mujeres: entre la invisibilidad y la necesidad» en CARRASCO, C. (ed.), *Tiempos, trabajos y género*, Publicacions Universitat de Barcelona, Barcelona, 2001.

— «La perspectiva de la vida quotidiana en les polítiques públiques», *Barcelona Societat*, 12 (2002), p. 45-51.

TORNS, T. i CARRASQUER, P., «El perquè de la reproducció», *Papers*, 59 (1999), p. 99-108.

TORNS, T. i MIGUÉLEZ, F. (dirs.), *Temps i ciutat*, Consell Econòmic i Social, Barcelona, 2000.

TORNS, T., BORRÀS, V., MORENO, S., *La Vida Quotidiana. Exploració d'un marc conceptual i d'una proposta d'indicadors*, QUIT, Barcelona, 2004 (*working paper*).

YBARRA, J. A. (ed.), *Economía sumergida. Estado de la cuestión en España*, Iniciativas de Futuro-UGT, Múrcia, 1998.

YBARRA, J. A. et al., *El calzado en el Vinalopó, entre la continuidad y la ruptura. Estudio sobre economía y trabajo en el sector*, IDELSA-Ajuntament d'Elx-Ajuntament d'Elda, 2004a.

— *La economía sumergida en el sector calzado. El trabajo oculto de las mujeres: Elche*, Universitat d'Alacant, 2004b (inèdit).